

На рис. 4 зображено групу з високим рівнем самоактуалізації. Тут можна говорити про те, що особи з рівнем самоактуалізації вище середнього та високим рівнем ситуативної самоактуалізації у віртуальному світі об'єктивно оцінюють свій рівень самоактуалізації в реальному житті та не мають схильності до підвищення суб'єктивної оцінки досягнутої самореалізації.

Висновок. У результаті проведеного дослідження було встановлено, що досягнення, отримані під час інтенсивного використання віртуального простору, можуть викликати підвищення суб'єктивної оцінки досягнутої самореалізації при низькому рівні об'єктивного рівня самореалізації у 62% випадків. Фактори, які впливають на розбіжність об'єктивного та суб'єктивного рівня, потребують додаткового вивчення та аналізу. Особи з рівнем самоактуалізації вище середнього та високим рівнем ситуативної самоактуалізації у віртуальному

світі об'єктивно оцінюють свій рівень самоактуалізації у реальному житті та не мають схильності до підвищення суб'єктивної оцінки досягнутої самореалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водянова Н.В. Самореализация личности в пространстве Интернета: философско-антропологический аспект : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Н.В. Водянова. – Челябинск : ЧГАКИ, 2009. – 22 с.
2. Трофімов Ю.Л. Психологія : [підручник] / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – К. : Либідь, 2001. – 560 с.
3. Турецька Х. Інтернет-залежність як предмет психологічного дослідження / Х. Турецька // Вісник Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 365–375
4. Янг К. Діагноз – інтернет-залежність / К. Янг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.narcom.ru/ideas/common/15.html.
5. Suler J. Computer and Cyberspace Addiction (orig. pub. 1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rider.edu/~suler/psy cyber/cybaddict.html>.

УДК 159.923.2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ В МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ НА РАННІХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Грінцова О.М., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології

Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті проаналізовано психологічні особливості екзистенційної рефлексії. Висвітлено результати експериментального вивчення екзистенційної рефлексії у студентів, майбутніх педагогів, за допомогою авторської методики.

Ключові слова: *рефлексія, екзистенційна рефлексія, юнацький вік, особистість, педагогічна професія.*

В статье проанализированы психологические особенности экзистенциальной рефлексии. Представлены результаты экспериментального изучения экзистенциальной рефлексии у студентов, будущих педагогов при помощи авторской методики.

Ключевые слова: *рефлексия, экзистенциальная рефлексия, юношеский возраст, личность, педагогическая профессия.*

Grinova O.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EXISTENTIAL REFLECTION OF FUTURE TEACHERS ON EARLY STAGES OF PROFESSIONAL TRAINING

Special features of existential reflection are analyzed in the article. Results of experimental research of existential reflection of students, future pedagogues, with author's methodic are represented.

Key words: *reflection, existential reflection, youth, personality, pedagogical profession.*

Постановка проблеми. Стрімкі соціально-економічні зміни в Україні на початку XXI століття, значна соціально-економічна нестабільність, масове зубожіння населення проявляються на особистісному рівні в переживанні значною кількістю громадян невпевненості в перспективах свого май-

бутнього, розчаруванні у своєму житті загалом, зниженні самооцінки, низькі негативних емоційно-особистісних явищ (стресах, фрустрації, тривожності тощо), гальмуванні ціннісно-сміслового розвитку та ін.

За таких умов особливої соціальної значущості набуває проблема екзистенційного

зростання сучасної особистості, оскільки саме рефлексивне осмислення свого буття як цілісного та цілеспрямованого само руху в життєвому просторі й часі визначає здатність особистості до суб'єктного проєктування свого життєвого шляху всупереч соціальним труднощам. У віковому аспекті сензитивним періодом розвитку екзистенційної рефлексії особистості є юнацький вік. Настання громадянської та соціальної зрілості ставить особистість перед необхідністю осмислити, визначити й обрати перспективні вектори свого життєвого шляху. Хронологічно юнацький вік людини збігається з періодом студентства. Серед різних напрямів професійної підготовки проблема розвитку екзистенційної рефлексії особистості набуває особливої соціальної значущості в майбутніх фахівців з педагогічної професії, оскільки саме професійна діяльність педагога значною мірою впливає на розвиток цінностей, світогляду, особистісного зростання молодого покоління українців. Водночас професія педагога є однією з найменш соціально захищених. Усе це визначає високу актуальність вивчення проблеми екзистенційної рефлексії майбутніх педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій ми зробимо в тексті статті.

Постановка завдання. Метою та завданням статті є вивчення психологічних особливостей екзистенційної рефлексії у майбутніх педагогів на ранніх етапах професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблемі рефлексії в психологічній літературі приділяється значна увага. Згідно з Л.С. Виготським, рефлексія являє собою відображення у свідомості людини власних психічних процесів. Рефлексія забезпечує виникнення нових зв'язків і співвідношень психічних функцій особистості [4].

С.Л. Рубінштейн розглядав виникнення та переживання особистістю рефлексії світу й себе як необхідну умову розвитку її свідомості. Розвиток усвідомлених ставлень особистості до ідейного змісту суспільної реальності сприяє досягненню її психічною діяльністю якісно нового рівня – духовної діяльності, «діяльності, що має той чи інший духовний зміст» [13, с. 233]. Згідно зі вченим, саме рефлексивний спосіб буття людини дає їй можливість вийти за межі свого безпосереднього існування й осмислити своє життя як цілісний континуум [13].

У роботах сучасних вчених із проблеми рефлексії це психічне утворення розглядається як переосмислення й перебудова людиною своєї свідомості, ставлення до світу загалом (С.Ю. Степанов, І.М. Семе-

нов [17]), здатність до суб'єктного, незалежного від власних потягів управління своїм життям (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв [16]), «метамозок», системне й синтетичне утворення, яке здійснює саморегуляцію особистості й забезпечує її усвідомлене управління своїм життям (А.В. Карпов [7]) та ін.

Трактування рефлексії як складного системного феномена, який забезпечує осмислення, переосмислення, переструктурування особистістю власного «Я» і своїх ставлень до світу в роботах вчених зумовило вивчення в психологічній літературі структури й видів цього утворення.

Вимірами осмислення людиною себе і свого буття у життєвому світі є життєвий простір і час. Рефлексивні процеси особистості в життєвій трансперспективі охоплюють її минуле, теперішнє та майбутнє. Ретроспективна рефлексія передбачає осмислення індивідумом власної діяльності й подій свого минулого (Т.В. Сильченко [15]). Актуальна рефлексія забезпечує осмислення особистістю власного «Я» як суб'єкта діяльності й поведінки в теперішньому, забезпечує процеси самоаналізу та самоконтролю у цей момент часу (І.С. Ладенко [8], Т.В. Сильченко [15]). Перспективна рефлексія включає процеси прогнозування своєї діяльності в майбутньому (А.О. Орлов [10]), вивчення людиною себе в процесі планування майбутнього (С.П. Іванова, Л.В. Кузьменкова [5]).

У роботах сучасних вчених із проблем розвитку, самовизначення, самоідентифікації у вимірах життєвого простору найчастіше визначаються особистісний, професійний і соціальний (життєвий, духовний) рівні цих феноменів (А.О. Деркач, Т.Н. Долгушина і С.Н. Юревич, М.С. Пряжніков та О.Ю. Пряжнікова та ін.). Проблематика дослідження рефлексії у фаховій літературі також охоплює вивчення цього психічного утворення в різних вимірах осмислення особистістю власної взаємодії із соціумом. Так, у контексті вивчення рефлексивних ставлень особистості до інших людей С.В. Іванова та Л.В. Кузьменкова виділяють соціальну рефлексію, що містить осмислення особистістю власних комунікацій з іншими людьми, а також макросоціальну рефлексію власних станів у контексті генези своєї держави, цивілізації у цілому [5].

У віковому аспекті розвиток людини передбачає розширення життєвого простору її взаємодії з реальністю, постійну появу нових і зміну вже наявних соціальних взаємин. На ранніх етапах онтогенезу рефлексія особистості охоплює простір її безпосередніх соціальних контактів зі

значущими іншими – сім'єю, однолітками, педагогами дошкільних і шкільних закладів освіти та ін. Відповідно, процеси особистісної рефлексії людини в ранні вікові етапи охоплюють осмислення власного «Я» у процесах безпосередньої соціальної взаємодії. Як зазначив Д.І. Фельдштейн, особистісна рефлексія включає осмислення людиною як власного характеру, так і взаємин з іншими людьми [18].

Згідно з І.В. Дубровіною, М.К. Акімовою, Є.М. Борисовою та ін., здійснення особистісної рефлексії забезпечує здатність особистості до розуміння властивостей власної особистості як чинників успішності або проблем у процесах міжособистісної взаємодії [12]. У підлітковому та юнацькому віці процеси професійної самоідентифікації й самовизначення спонукають особистість до осмислення власних професійних здібностей, мотивів, інтересів. Тому професійна рефлексія є механізмом професійного становлення особистості [9].

Визначення й осмислення людиною себе у вимірах своєї культури здійснюється засобами етнонаціональної рефлексії. Набуття особистістю юнацького віку громадянської зрілості й можливості здійснення свого національного волевиявлення спонукає особистість до осягнення власного «Я» у просторі етнічної взаємодії, осмислення свого етнічного, національного, політичного життєвого вибору. Здійснюючи національну рефлексію, особистість розпредмечує історичні й національні смисли своєї культури та ототожнює власні інтереси з інтересами своєї нації (Р.В. Каламаж, Н.В. Оксентюк [6]). Осмислення, самовизначення людиною власного «Я» у найбільш широкому вимірі життєвого простору – бутті людства у цілому, осягнення й прийняття

нею вищих акмеологічних цінностей і смислів та подальша їх трансформація в альтруїстичні конструкти власної духовності здійснюється засобами духовної рефлексії. Згідно з І.Д. Бехом, рефлексія особистості проектується у «духовний фонд» соціуму, перетворюючи його на свою власність. Осмислення людиною себе як власника духовності спонукає її до подальшого служіння людству у своєму житті [2].

Особливим видом рефлексії особистості є екзистенційна рефлексія. Згідно з науковою позицією І.М. Семенова, розвиток здатності особистості до інтроспекції перетворює її на механізм рефлексивного осмислення людиною власних екзистенційних подій і переживань. Саморозуміння та розвиток власного «Я» забезпечують внутрішню підтримку особистості в ситуаціях життєвого вибору, невизначеності, конфліктів та ін. Екзистенційна рефлексія являє собою процес «смиислового буття людини» [14, с. 27]. Активізація цього феномена відбувається у життєвих ситуаціях особистості, у яких наявні особистісні смисли вичерпані або втратили свою актуальність. Генерація нових екзистенційних смислів здійснюється шляхом включення в структуру свідомості людини вищих, екзистенційних цінностей [14]. Продуктивність екзистенційної рефлексії, згідно з ученим, полягає в розумінні «людиною ситуації та себе в ній, для смислового осягнення з цього уроків з метою перебудови поведінки і діяльності, а також для проектування свого майбутнього» [14, с. 27].

Згідно з О.О. Бодальовим, інтегральна екзистенційна рефлексія є результатом взаємодії усіх інших видів рефлексії та зумовлює радикальні перетворення «образу Я» людини в кризових життєвих ситуаціях [3].

Таблиця 1

Результати експериментального дослідження екзистенційної рефлексії у майбутніх педагогів

Структурні компоненти екзистенційної рефлексії	Рівні розвитку екзистенційної рефлексії (у %)		
	Високий	Середній	Низький
Структурні компоненти екзистенційної рефлексії в життєвому просторі			
Особистісна	33,33	63,33	3,33
Професійна	63,33	36,67	0,00
Етнічна	13,33	80,00	6,67
Духовна	6,67	86,67	6,67
Структурні компоненти екзистенційної рефлексії в життєвому часі			
Ретроспективна	16,67	75,00	8,33
Актуальна	25,00	73,33	1,67
Перспективна	10,00	81,67	8,33
Екзистенційна рефлексія загалом	25,00	68,33	6,67

У віковому аспекті феномен екзистенційної рефлексії досліджено вкрай мало. Згідно з І.М. Семеновим, В.Г. Анікіною, сензитивним періодом розвитку екзистенційної рефлексії є юнацький вік. За результатами експериментальних досліджень В.Г. Анікіної було виявлено, що в стихійних умовах студенти вкрай мало використовують екзистенційну рефлексію для вирішення проблемно-конфліктних ситуацій [1]. Однак, згідно з І.М. Семеновим, розвиток екзистенційної рефлексії студентів засобами тренінгу сприяє активізації життєвого та професійного самовизначення, духовно-морального і особистісно-професійного розвитку [14].

Юнацький вік є сензитивним періодом акмеологічно-екзистенційного переосмислення особистістю свого буття та конструювання на цій основі перспектив свого життєвого шляху. На межі раннього та пізнього юнацького віку набуття особистістю повної соціальної й громадянської зрілості ставить її перед необхідністю здійснення суб'єктного, вільного та відповідального управління процесами свого життя, здійснення ряду важливих життєвих виборів. За таких умов дослідження екзистенційної рефлексії набуває особливої соціальної значущості.

Здійснений аналіз літературних джерел не виявив спеціальних комплексних методик вивчення екзистенційної рефлексії як комплексного системного утворення в юнацькому віці. Тому для його дослідження було розроблено авторську методiku. Екзистенційна рефлексія особистості в роботах сучасних вчених розглядається як системне утворення, що об'єднує усі інші види рефлексії. У юнацькому віці розвиток свідомості та самосвідомості визначає можливість особистості здійснювати рефлексію ставлень «Я» до свого буття в минулому, теперішньому й майбутньому часі, а також у різних вимірах соціальних взаємин. Серед останніх пріоритетними є особисте, або «приватне», життя юнаків у системі найбільш значущих інтерперсональних взаємин – ставлень дружби та любові (особистісна рефлексія), рефлексія свого професійного зростання, а також рефлексія у вимірах етнічної самоідентифікації та розгортання духовного потенціалу особистості.

Авторська методика містить 36 питань, спрямованих на вивчення екзистенційної рефлексії особистості у вимірах життєвого простору (особистісна, професійна, етнічна, духовна) і часу (ретроспективна, актуальна й перспективна). Оскільки в роботах вчених рефлексія розглядається в

нерозривному зв'язку із ціннісно-смісловим розвитком особистості та її суб'єктивним, творчо-перетворювальним ставленням до свого життя, то в змісті питань опитувальника також було враховано альтруїстичну/еґоїстичну спрямованість уявлень особистості про власне «Я», а також інтернальність/екстернальність локусу її контролю в осмислення себе та своїх ставлень до світу. Відповідаючи на питання розробленого опитувальника, учасники експерименту оцінювали кількісні показники розвитку власних рефлексивних процесів за 7-бальною шкалою.

За результатами інтерпретації результатів авторської методики «Опитувальник екзистенційної рефлексії» до високого рівня розвитку рефлексивних здібностей нами були зараховані учасники експерименту, які набрали за відповідними показниками 1-2 бали, до середнього рівня – 3-5 балів. Високому рівню екзистенційної рефлексії й досліджуваного психічного утворення загалом відповідає результат у 6-7 балів. Кількісні результати дослідження узагальненого показника екзистенційної рефлексії особистості були розраховані за всіма складовими досліджуваного феномена.

В експериментальному дослідженні взяли участь 60 студентів першого курсу спеціальності «Дошкільна освіта» Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка. Результати експериментального дослідження представлені в таблиці 1.

Як видно з таблиці 1, розвиток структурних компонентів екзистенційної рефлексії майбутніх педагогів відбувається нерівномірно. Найвищі показники одержано за результатами дослідження професійної рефлексії. Одержані результати свідчать про те, що студенти мають чіткі, адекватні уявлення про власне «Я» у професійному середовищі, їхня навчально-професійна та майбутня професійна діяльність спрямована переважно на служіння іншим, а не на задоволення власних приватних інтересів.

Більш низькі показники одержано за результатами дослідження особистісної рефлексії студентів. При цьому здебільшого учасники експерименту досить повно та детально здійснювали рефлексивну оцінку своїх найбільш значущих особистісних взаємин у теперішньому та минулому, однак їхні уявлення про конструювання своїх міжособистісних взаємин у майбутньому є недостатньо чіткими. Водночас студенти виявили більшу готовність брати на себе відповідальність за свої міжособистісні взаємини та будувати їх на благо іншим людям у майбутньому. У теперіш-

ньому і особливо минулому часі вивчення особливостей формування особистісної рефлексії студентів виявило переважання у них егоїстичних очікувань у інтерперсональних взаєминах над альтруїстичними.

Показники етнічної та духовної рефлексії в більшості учасників експерименту досягають лише середнього рівня. Ці види рефлексії є найбільш широкими в життєвому полі особистості й найбільш абстрактними за своєю смисловою репрезентацією. На відміну від особистісного й професійного розвитку, особистість юнацького віку в стихійних умовах, як показує практика, найчастіше має дуже обмежений досвід осмислення власного «Я» в етнічному та духовному контексті.

Однак майбутній педагог вже на ранніх етапах професійної підготовки, зокрема у процесі навчально-професійної й виробничої практики, вступає у професійне спілкування з дітьми і підлітками. Отже, розвиток рефлексивного осмислення студентами себе як ретрансляторів етнокультурного та духовного життєвого досвіду іншим людям потребує спеціальної роботи викладачів і психологів професійних навчальних закладів.

Серед складових частин екзистенційної рефлексії в життєвому часі найвищі результати було одержано за показником актуальної рефлексії, найнижчі – за показником перспективної. Одним із пріоритетних життєвих завдань сучасного студента вже на ранніх етапах професійної підготовки є створення перспективного проекту свого майбутнього, конструювання власних життєвих цілей, планів, стратегій і перспектив.

Отже, одержані результати дослідження дають можливість констатувати, що активізація перспективного складника екзистенційної рефлексії, як і досліджуваного феномена загалом, у студентів педагогічних спеціальностей на ранніх етапах професійної підготовки потребує створення спеціальних психолого-педагогічних умов.

Висновки. У роботах зарубіжних і українських вчених рефлексія розглядається як важливий механізм осмислення людиною власного «Я», феноменів своєї свідомості й реалізації власної індивідуальності у вимірах соціальної активності. У фаховій літературі досліджуються різні види рефлексії: особистісна, професійна, духовна та ін.

З-поміж різних складників рефлексії особливе місце в структурі цього складного психічного утворення займає екзистенційність. Екзистенційна рефлексія в роботах сучасних вчених розглядається як складне системне інтегруюче психічне утворення, що об'єднує інші види рефлексії. Сензи-

тивним періодом розвитку рефлексії, зокрема екзистенційної, є юнацький вік, оскільки саме в юності особистість вперше постає перед необхідністю не лише абстрактного осмислення різних іпостасей свого «Я», але й здійснення на цій основі важливих життєвих виборів.

Для дослідження особливостей екзистенційної рефлексії в студентів, майбутніх педагогів ми розробили авторську методику, що передбачає вивчення досліджуваного явища в життєвому просторі й часі.

За результатами оброблення та інтерпретації результатів дослідження було виявлено, що в більшості учасників експериментального дослідження показники екзистенційної рефлексії не досягають високого рівня. Найвищі показники було виявлено за результатами вивчення особливостей формування професійної рефлексії у життєвому просторі й актуальної – у життєвому часі. Водночас результати дослідження дають можливість констатувати найнижчі показники розвитку духовної рефлексії у життєвому просторі й перспективної у життєвому часі.

Оскільки саме духовність визначає пріоритети розвитку особистості та особливості її соціальної взаємодії в усіх доменах життєвого поля, а рефлексія студентом перспектив свого майбутнього необхідна для успішного створення ним проекту свого подальшого життя та його реалізації, то активізація екзистенційної рефлексії в майбутніх педагогів на ранніх етапах професійної підготовки потребує створення спеціальних психолого-педагогічних умов.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аникина В.Г. Экзистенциальная рефлексия личности в проблемно-конфликтных ситуациях : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / В.Г. Аникина. – М., 2000. – 223 с.
2. Бех І.Д. Рефлексія у дзеркалі духовності особистості / І.Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2011. – № 1(15). – С. 3–15.
3. Бодалев А.А. Социально-перцептивная компетентность профессионала как один из факторов эффективности его работы / А.А. Бодалев // Развитие социально-перцептивной компетентности личности / под общ. ред. А.А. Деркача. – М. : Луч, 1998. – С. 3–19.
4. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка / Л.С. Выготский // Хрестоматия по возрастной психологии : [учеб. пособие для студ.] / ред. Д.И. Фельдштейн ; сост. Л.М. Семенюк. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – С. 211–215.
5. Иванова С.В. Эмпирическое исследование рефлексии у будущих психологов МЧС России / С.В. Иванова, Л.В. Кузьменкова // Психопедагогика

в правоохранительных органах. – 2010. – № 1(40). – С. 86–91.

6. Каламаж Р.В. Концептуальна модель формування особистості інтелігента у ВНЗ / Р.В. Каламаж, Н.В. Оксентюк // *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. – 2015. – III (19). – Issue 38. – С. 92–95.

7. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / Карпов А.В. – М. : ИП РАН, 2004. – 424 с.

8. Ладенко И.С. Феномен рефлексивного стиля мышления и генетическая логика / И.С. Ладенко // *Рефлексия, образование и интеллектуальные инновации: материалы Второй Всероссийской конференции «Рефлексивные процессы и творчество»*. – Новосибирск, 1995. – С. 8–25.

9. Марусинець М.М. Професійна рефлексія як чинник професійного самовизначення майбутнього педагога початкових класів / М.М. Марусинець // *Вісник післядипломної освіти*. – 2009. – Вип. 11(1). – С. 135–143.

10. Оценивание новых результатов образовательного процесса в вузе в контексте компетентностного подхода : [монография] / под ред. А.А. Орлова. – Изд. 2-е. – М. ; Берлин : DirectMEDIA, 2015. – 150 с.

11. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства : [учеб. пособие] / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М. : Академия, 2007. – 480 с.

12. Рабочая книга школьного психолога / [И.В. Дубровина, М.К. Акимова, Е.М. Борисова и др.] ; под ред. И.В. Дубровиной. – М. : Просвещение, 1991. – 303 с.

13. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1997. – 190 с.

14. Семенов И.Н. Рефлексивно-психологические особенности межпоколенческого подхода / И.Н. Семенов // *Психология славянской нравственности. Материалы междунар. науч.-практ. конф.* – Тамбов : ТГУ, 2009. – С. 194–198.

15. Сильченко Т.В. Профессиональная компетентность современного инженера / Т.В. Сильченко. – Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2011. – 363 с.

16. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности : [учеб. пособие для вузов] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

17. Степанов С.Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов // *Вопросы психологии*. – 1985. – № 3. – С. 31–40.

18. Фельдштейн Д.И. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте / Д.И. Фельдштейн // *Вопросы психологии*. – 1988. – № 6. – С. 31–41.